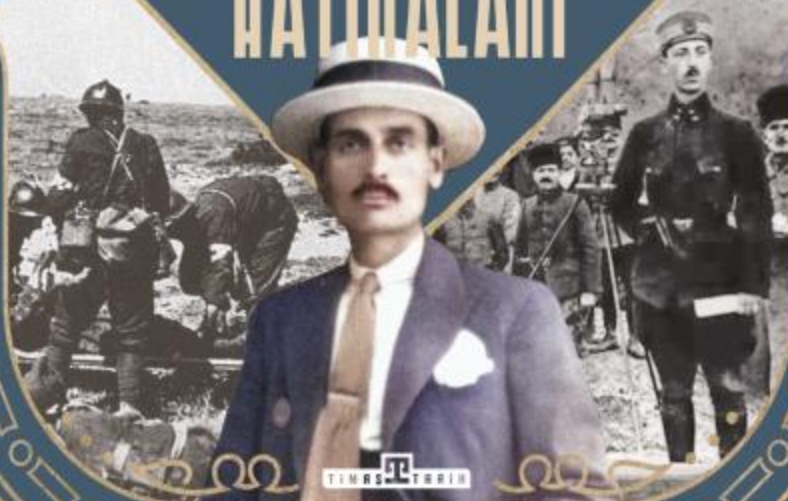

HATIRAT KİTAPLIĞI

MUSA KÂZİM
SAKARYA

BİR SAKARYA SAVAŞI GAZİSİNİN HATIRALARI

THRS TRT

Yayına Hazırlayan: Tuğba Aydeniz

*“İnsana beyanı ve kalemle yazmayı öğreten Allah’a hamdolsun.
O’nu bütün eksikliklerden tenzih ederim.”
“De ki; Hayatım, ölümüm ve ibadetlerim Allah içindir.”*

TAKDİM

*Tabur Kumandanı Kıdemli Binbaşı Şerafeddin Bey şöyle dedi:
“Oğlum Kâzım Bey, taburumda bulunduğunuz o kısa müddet içinde genç arkadaşların arasında seni hepsinden doğru ve vazifeşinas buldum. Taburumuzda senin gibi bir gence ihtiyacımızın olduğunu Harbiye Nezareti’ne bildirdim ve, ‘Emir gelirse inşallah bu delikanlıyı alalım.’ diye bölük kumandanlarımla senin için konuştum. Onlar da senin hem mektepten hem de yirmi günlük tettebbuatta bulunduğumuz günlerden tavır ve hareketini iyi karşılamışlar.”*

Kumandanın bu sözleri, Musa Kâzım Sakarya’nın komutanlarından aldığı biricik övgü ve takdir değildi. O, askerlik hayatında bulunduğu pozisyonda daima fark edilen ve namzetlerine göre ahlaki ve vazifeşinaslığı ile önde bir insan oldu. Yukarıdaki satırlarda bahsedilen muallim muavinliği de bu mühim vazifelerden birisiydi. Tüm bunları iyi ki yazdı ve iyi ki bizlere kalmasını vasiyet etti. Eğer o ileri yaşında bunları yazmasaydı bir yanımız eksik kalacaktı. Yazdığı her satır, tarihe düşülmüş kayıttır.

Bir akademik çalışma alanı olarak tarih disiplininin şimdiye kadar daha çok kurumlar, kahramanlar, siyasi, dinî, iktisadi ve içtimai elitlere odaklanan bir genel karakteri ortaya koyduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Kişisel tarihler ise toplumsal tarihin insana odaklanan boyutundan dolayı yazılması en zor alanlardan birisidir. Biyografi geleneğinin fazlasıyla zaman ve emek gerektirmesinin yanında, otobiyografiler ve hatıratlar da şahsi hayatlar üzerinden toplumsal tarih hakkında bilgi verirler ve tarihin bir yönünü ortaya koymaya imkân tanırırlar. Otobiyografi ve hatıratların tarih çalışmalarında veri kaynağı olarak sınırlı bilgiler sunmaları, bu eserlerin kişisel süzgeç ve tek kişilik bir tanıklık ile kaleme alınmış olmalarından ileri gelir. Ancak bu zorluğu veya zaafı çoklu doküman incelemeleriyle ve mukayeseli çalışmalarla aşmak mümkün olabilir. Bu tür bir çaba dikkate alındığında otobiyografi ve hatıratları incelemek, hem akademik hem de akademi dışı tarih çalışmaları açısından göz ardı edilemez bir değeri haizdir. Bu çerçevede, hem bir akademisyen olarak çalışmalarımı yürüttüğüm akademik disiplin hem de ailevi boyutuyla kişisel tarihim açısından değerli olduğunu düşündüğüm bir hatıratı okurla buluşturmak, erişime açmak, akademik, entelektüel ve toplumsal hafızanın bir parçası kılmak, ertelenemez bir vazife olarak hep önümdeydi.

Takdim yazısını okuduğunuz bu hatırat, İstiklâl Savaşı'nın mühim bir safhası olan Sakarya Meydan Muharebesi'nde görev almış bir teğmenin kaleminden 1976 yılında tarihe düşülmüş kayıtlardır. Bu kayıtlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Trakya'daki merkezî topraklarının sömürgeci Batılı devletler tarafından işgaline karşı verilmiş destansı mücadelenin canlı şahitlerinden birine aittir. Bu şahit, büyük dedem Musa Kâzım; yani son görev yeri ve unvanı ile Sakarya Meydan Muharebesi'nin 23. Fırka, 131. Alay, 5. Bölük İhtiyat İstihkâm Teğmeni Musa Kâzım Sakarya'dır. Büyük dedem, Polatlı civarında Kartaltepe Muharebesi'nde yaralanmış ve 6. dereceden harp mâlûlü kabul edilmiş, İstiklâl Madalyası sahibi bir gazidir. 13 Eylül 1921'de

Sakarya Zaferi'nin mâlûl subayları arasına dâhil olmasından dolayı “evlat ve torunlarına şerefli bir soy ismi miras olarak bırakmasına” yol açan “Sakarya” soyadını almıştır.

Sakarya Savaşı'na dair hatıratların yok denecek kadar az olması göz önünde bulundurulduğunda, kalemiyle kaydettiği anlatımlar sayesinde bu dönemi canlı bir şahidin gözünden görmek değerli bir imkândır. Böyle bir kaynak hem akademik hem de askerî ve içtimai tarih çalışmaları açısından temel bir belge niteliği taşımaktadır. Hatıratın yayımlanması bir tarihî belgenin ilmî çalışmalarda kullanılmasına imkân verecektir. Şu hepimizce malumdur ki bir gazinin hayatına ve yaşadıklarına dair yazdıkları, torunları dışında herkesi az çok ilgilendirir. Çünkü burada artık tarihî bir miras söz konusudur. İşte bu sebeple okumakta olduğunuz bu hatırat aynı zamanda tarihî bir vesikadır.

Hatıratın basılı bir eser hâline gelmesinde bazı usûller benimsenmiştir. Hatırat 3 bölüme ayrılmıştır ve bu bölümler konuya göre tespit edilen bölüm başlıklarıyla isimlendirilmiştir. Hatıratın Musa Kâzım Sakarya tarafından takdir edilen başlıklarının büyük çoğunluğu muhafaza edilmiş, bazı başlıklara konuyla irtibatlı ilaveler yapılmıştır. Hatıratta Sivas ağzında yaygın kullanılan bazı kelimelerin ilk geçtikleri yerde günümüzdeki kullanımı verilirken (amuce/amca, böyük/büyük, yörüüş/yürüyüş, eyice/iyice, eşitmek/işitmek, önle/öğle, halıma/hâlime, müzde/müjde, yokarı/yukarı, enmek/inmek, şaşkırtmak/şaşırmak, yeykanmak/yıkanmak, zandarma/jandarma, kese/kestirme) dipnotta da hatıratta yer alan hâlleri yazılmıştır. Yine metin içinde geçen bazı kelimelerin anlamı okuyucuya kolaylık sağlamak amacıyla dipnotlarda verilmiştir. Bazı cümle düşüklükleri anlamı bozmayacak şekilde düzenlenmiş, imla işaretleri eklenmiştir. Köşeli parantez kullanımı ise yayına hazırlayan tarafından yapılan ilaveleri göstermektedir. Hatıratın genelinde Rumi tarih kullanılmıştır. Miladi tarih, yayına hazırlanırken eklenerek iki tarih birlikte sunulmuştur.

Büyük dedem Musa Kâzım Sakarya'nın hatıratını ilk olarak onun kızı olan anneannem Sebahat Sipahioğlu'ndan duymuştum. Anneannem defteri bana göstermek istese de bulamamıştı. Ne ilginçtir ki büyük dedemin gelini ve benim bu alandaki ilgi ve merakımı bilen rahmetli Seher Sakarya sayesinde yıllar sonra defterin aslına değil fakat fotokopisinin fotokopisine ulaştım. Böylece elinizdeki kitabın ortaya çıkma serüveni de başlamış oldu. Hatırat el yazısı ile yazılmıştı ve fotokopinin fotokopisi olduğu için oldukça silikti. Yazının okunaklı hâle getirilmesi yani defterin yeniden yazılması işini büyük dedemin torunu olan annem Nezahat Yalçın üstlendi. Aylar süren titiz bir çalışma ile göz nuru dökerek kimi silik yerleri okuyan veya el yazısını çözümlemeye çalışan annem, gerçekten çok emek vererek büyük bir iş çıkardı. Aslında annem bu yeniden yazma işini, yıllar içinde oluşabilecek fiziki yıpranmalara karşı bir aile yadigârını korumak ve hatıratın aile içinde muhafazasını sağlamak amacıyla yaparken hatıratın kitaba dönüştürülmesi düşüncesini taşııymıyordu. Ancak hatıratın bir aileden çok topluma mal olması gerektiği düşüncesi zihnimde giderek daha belirgin bir hâl almaya başladığı için bir süre sonra annemin yeniden yazmış olduklarını kitabın yayına hazırlık sürecinin ilk aşaması için kullanmaya karar verdim. Metni bilgisayar ortamına aktarmak ve yayıma hazırlamak vazifesini ben üstlendim.

Hatıratın uzun süren yayına hazırlık sürecinde fikirleri ve desteği ile daima yardımını gördüğüm eşim Hediyeullah Aydeniz'e çok teşekkür ediyorum.

Hatıratı bahsettiğimde benimle heyecanımı paylaşan Dr. Fulya İbanoğlu'na destek ve yardımları için teşekkür ediyorum. Yayın sürecinin yönetimindeki özverili katkıları için kitabın editörlüğünü yürüten Zeynep Berktaş'a, hukukî desteği için avukatım Cemil Tunç'a ayrıca Sivas ile ilgili bazı fotoğraflara ulaşmamda yardımcı olan Abdülkadir Kocatürk'e ve bazı kelimelerin imlâsı hususundaki katkısı için eski TRT başspikeri ve diksiyon hocası Emin Baykırık'a müteşekkirim.

Hatıratın ilk kısımlarını bilgisayar ortamına taşıırken metni sabırla okuyup bana yardımcı olan ve aylar süren bu hazırlıkla eserin yayınlanacağı günü bekleyerek meraklı sorularıyla daha da azimle çalışmamı sağlayan, bu hatıratın okuyucu ile buluşmasını yaşının çok üzerinde bir idrak ile kavrayan sevgili oğlum Ahmet Berat’a da teşekkür ediyorum.

Aile tarihi açısından kıymetli bir değer olan bu hatıratın yayımlanması vesilesiyle vefat eden büyüklerime Allah’tan rahmet, ailenin geride kalanlarına ise sıhhat ve afiyetle hayırlı bir ömür diliyorum.

Hatıratın tarihî bir miras olarak artık herkesin ortak bir değeri hâline geldiği inancı ve kanaatiyle bu yayının sizlerle buluşmasını sağlamak benim için kıymetli bir vazifedir.

Ruhun şâd olsun Musa Kâzım Sakarya...

Tuğba Aydeniz

Ümraniye, Temmuz 2021

SAKARYA SAVAŞI'NDA BİR TEĞMEN: GAZİ MUSA KÂZİM SAKARYA'NIN HATIRATI

Son iki yüz yıllık modernleşme tecrübemizin bir sonucu olarak çeşitli vesileler ile karşımıza daha çok çıkan ve adına hatırat dedğimiz yazı türü, eski edebiyat ve kompozisyon yazma hususunda bilgiler veren müracaat kitaplarında “ifade nev’ileri” başlığı altında yer alan bir edebî türdür. Aynı zamanda “hakiki vak’alara dayanan hikâye nev’ileri” içerisinde kabul edilmiştir.¹ Batı’da özel bir tür olarak 16. yüzyılda karşımıza çıkan hatırat, Doğu’da müstakil bir türden ziyade “tarih, seyahat, tezkire, menâkıb” tarzında yazılan eserlerin içerisinde yer almıştır.² Zaman içinde tek başına bir yazı türü hâline gelen hatırat, giderek yaygınlık kazanmıştır. Ancak bu ismin tür adı olarak kullanımı 20. yüzyılın başlarında mümkün olmuştur.³ Hatırat, yaşandıktan bir süre sonra kaleme alınmış yazılardır ve bunların bir kısmı ömrün son demlerine

- 1 Fevziye Abdullah Tansel, *İyi ve Doğru Yazma Usûlleri*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, ty, 67. Bu başlık altında yer alan diğer yazı türleri şunlardır: Millî destan, fıkra, otobiyografi, hâl tercemesi, seyahat ve sergüzeşt hikâyeleri, tarih vak’aları, eski hikâye nev’ileri. Aynı yer.
- 2 M. Orhan Okay, “Hâtırat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul TDV Yayınları, 1997, 16/445. Babür’ün Hatıraları (14. yüzyıl) Doğu’daki ilk hatırat örneklerinden sayılır. Bk. Ercüment Kuran, “Osmanlı Tarihçiliğinde Türkçe Hatırat Çeşidinin Doğuşu ve Gelişmesi”, *Studi Preottomani E Ottomani*, Istituto Universitario, Napoli 1976, 173.
- 3 O. Okay, “Hâtırat”, 445-447.

doğru yazıldığında yılların getirdiği görmüş geçirmişliği, tecrübe paylaşımını muhtevidir.

Şahsi gözleme ve bilgi birikimine dayalı olan hatıratlar, folklor ve tarih ilmi açısından önem taşımaktadır. Burada siyasetçi ve bürokrat olarak devletin çeşitli kademelerinde vazife almış kişilerin yazmış oldukları hatıratların, biraz daha dönemin siyasi rüzgârına göre kaleme alındığı söylenebilir. Herhangi bir siyasi pozisyonu bulunmayan kimselerin yazdıkları daha samimi ve şöhrete dönük olmayan hatıratlar olarak değerlendirilebilir.⁴

Hatıratların özellikle II. Meşrutiyet sonrası tarih araştırmalarında önemli kaynaklar arasında olduğu kabul edilmektedir. Bunlar araştırma kaynakları arasında “arşiv, süreli yayınlar ve kitapların” ardından dördüncü sırada bu üç unsuru tamamlayan kaynak olarak yer alır.⁵ Hatıratların yaşanmış hadiselerle dayalı oluşu tarih çalışmalarında kimi zaman hakkında bilgi edinilemeyen ya da sınırlı bilginin olduğu durumlarda bire bir bilgi toplayabilmeyi, bazı durumları daha yakinen müşahedeyi sağlar. Şahsın kendi tarihi olduğu için yazarın üslubu, tarzı ve hadiselerle bakışı yazdıklarına yansır ki bu da daha akıcı ve canlı bir metin ile karşılaşmamıza imkân verir. Hatıratlar, yeni bir yazı türü olarak yazıldığı döneme ilişkin tarih yazımında yazarın şahsi tercihlerinden dolayı taşıdığı zaafırlara rağmen önemli bir kaynak olabileceği değerlendirilmekte ve kullanılmaktadır. Hatıratların yazılmasına ilişkin, “yazma arzusunun kişinin kendini ön planda tutma ve savunma isteği olduğu”, bundan dolayı hatıraların yazarın içinde bulunduğu ve bunun her cümlede görüldüğü bir tür olduğu söylenegelmiştir. Bununla birlikte hatıralar yazarın kendi dışındaki hayat hikâyelerinden bağımsız da değildir. Bu

4 Ali Birinci, “Hâtırat Türünden Eserlerin Türk Folkloru Araştırmalarında Yeri”, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri Cilt I.den Ayrısım*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986, 63.

5 Ali Birinci, “Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 14/41'den Ayrı Basım*, Temmuz 1998, 618.

satırlarda bazen içini dökme hâli bazen de tanıdığı insanlar vardır. Bazı hatıratlarda aileden miras kalan belgeler de o metin içinde hayatiyet kazanır.⁶ Bununla birlikte tarih yazımında hatıratların kullanım değerini şer'iyye sicilleriyle mukayese eden, hatta Yakın Çağ tarihi için şer'iyye sicilleri kadar öneme sahip olduğunu söyleyen tarihçiler de bulunmaktadır.⁷ Yine de şer'iyye sicilleri ile hatıratların taşıdığı özelliklerin kendine özgü zaafı olduğu kabul etmek ve özellikle de hatıratların kişisel tarih yazımı odaklı olmasından dolayı tarihî gerçeği manipüle edebilme ihtimallerini de göz önünde bulundurmak yerinde olur. Ancak bir milletin kaderine yön veren bir savaştan bahsediyorsak ya da bu savaşta mücadele eden isimleri anlatacaksak, tarihî bilgiler dışında bunu en iyi şekilde askerî hatıratlar üzerinden yapmak mümkündür.

Askerî hatıratlar üzerine yapılan çalışmaların giderek arttığını görmek sevindiricidir. Bu hatıratların tanıtımına dönük akademik çalışmalar, askerî tarih araştırmalarında zengin bir birikimin oluşmasına önemli katkılar vermektedir. Bununla birlikte Sakarya Meydan Muharebesi ile ilgili hatırat kayıtları yok denecek kadar azdır; daha doğru bir ifade ile bu kayıtlar henüz gün yüzüne çıkmamıştır. Bu çerçevede, iki çalışmaya burada yer vermek yerinde olacaktır. Bunlardan ilki, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e hatıratlar üzerine yapılan sempozyumdur. Sempozyum başlıkları içinde hatırat ve askerî tarih üzerine yapılan değerlendirmeler önemlidir.⁸ Yine Lokman Erdemir'in Yarbay Hasan Remzi Ferten'in hatıratını değerlendirdiği makalesi burada zikredilmesi gereken çalışmalardan biridir.⁹ Sakarya Meydan Muharebesi başta olmak

6 Şevket Kamil Acar-İrfan Karakoç, "Siyasî Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları", *TALİD: Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2004), 386.

7 Ali Birinci, "Bir Tarih Kaynağı Olarak Hâtırat Türünden Eserlere Dair Meseleler", *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler, Osmanlı Tarihi-A*, 4/1, Ankara: TTK Basımevi, 2010, 876.

8 *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu*, 25-27 Nisan 2018, Ankara: Türk Tarih Kurumu, ty.

9 Lokman Erdemir, "Çanakkale Cephesi'nden Milli Mücadele'ye Bir Zabit (Hasan Remzi Ferten ve Hatıratı)", *Turkish Studies* 9/4 (Bahar 2014), 429-444.

İstiklâl Savaşı'ndaki aktörlerin (asker ve diğer görevlilerin) tecrübelerini konu edinen çalışmaların artması ve bu çalışmalara kaynaklık edebilecek hatırat ve mektupların gün yüzüne çıkması, Türkiye'deki tarih yazımı açısından da oldukça önemlidir.

1- HATIRATIN YAZARI HAKKINDA

Bu çalışma ile yazarın hayatına ilişkin bilgiler, hatıratтан faydalanılarak ve çoklu kaynaklardan teyit edilerek biyografi şeklinde ilk defa kaleme alınmıştır. Hatıratın yazarı Musa Kâzım Sakarya'nın büyük dedesi Şarkî Karahisar sancağından Sivas'a göç etmiştir. Musa Kâzım, Sivas Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki Karahisarogulları'ndan Hacı Kadı olarak bilinen Mehmed Sabri Efendi'nin torunudur. Babası Hüseyin Avni Efendi'dir. Avni Efendi bir süre Şarkışla maliye sandık emini olarak çalıştıktan sonra Yıldızeli'nin Yenihan kazasına sertahsildar olarak nakledilmiştir. Ardından Belcik nahiye müdürü olarak tayin edilmiştir. Babası Hüseyin Avni Efendi, tıpkı dede Hacı Kadı gibi çevresinde sevilen, sayılan maruf bir kişidir.

Soyadı kanununun kabulüne kadar aile “Karahisarlıoğlu” adını taşımıştır. 13 Eylül 1921 Sakarya Zaferi'nde yaralanarak mâlûl gazi olmasından dolayı soyadını “Sakarya” olarak değiştirmiş ve bu soyadını evlat ve torunları için bir miras olarak gördüğünü özellikle vurgulamıştır.¹⁰

16 Mart 1316 / 29 Mart 1900 tarihinde dünyaya gelen Musa Kâzım Sakarya'nın küçükten itibaren tabiatında da var olan sorumluluk alma, cesur olma, kendi ayakları üzerinde durabilme kabiliyeti, ailede de kendisine verilmiş görülmektedir. Küçük yaşta annesini kaybettiği için iki kız kardeşi ile yalnız kalmışlar, kısa bir süre sonra babasının evlenmesi ile iyi bir Çerkes annenin eve gelmesi hayatlarında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Dünyaya gelen yeni kız kardeşler ile aile daha da büyümüştür. Kendisini bu

10 Bundan sonraki dipnotlarda sadece *Hatırat* olarak kullanılacaktır ve kendisinin verdiği sayfa numaraları üzerinden atıf yapılacaktır. *Hatırat*, 1-31.

kızlardan sorumlu hissedenden Musa Kâzım Sakarya, onlar yetişkin olana kadar bu mesuliyeti üzerinde taşımıştır. Bu ağabeylik vasfı ve babasının da ona yüklemiş olduğu erkek evlat pozisyonu sebebiyle olsa gerek; önemli kararları alırken cesaretli girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Ele avuca sığmaz bir çocuk olan Musa Kâzım'ın haksızlıklara sessiz kalamamak; çevresindekilere liderlik yapmak; yaşına göre daha büyük ve olgun davranmak; verilen bir vazifeyi eksiksiz ifa etmek; disiplin, hamilik, hakkını aramak ve başkalarının haklarını müdafaa etmek; önüne çıkan engeller ve zorluklar karşısında yılmadan mücadele etmek; azim ve kararlılık; hamiyetkârlık; vatanperverlik gibi vasıfları büyüdüğünde daha da belirginleşmiş ve askerliğe ne kadar münasip bir tabiatta olduğunu ispatlamıştır. Bir asker olarak üstlendiği sorumluluklarla ilgili bu mücadelecî tarafını kaleme aldığı satırlarda da yakinen görmek mümkündür.

Hatıratın yazarı, Yenihan İbtidai Mektebi'ni bitirip Yenihan Rüşdiye Mektebi'nden 1328/1912 yılında mezun olduktan sonra Sivas Sultânî Mektebi'ne 1329/1913 yılında kaydolur. Burada bir sene okuduktan sonra Sivas Dârulmuallimîn'e 1330/1914 yılında nakledilir. 1332/1916 yılına kadar burada okuyup daha sonra seferberliğe katılmak üzere kendi isteğiyle okulu bırakarak İstanbul İhtiyat Zabıt Namzetleri Talimgâhı'na gitmek amacıyla yola çıkmıştır (10 Eylül 1332 / 23 Eylül 1916). Dârulmuallimîn dördüncü sınıfta iken 16 yaşında okulu bırakarak seferberlik için yola çıkma kararı alması hayatının yönünü değiştirecek kadar önemlidir ki buna tek başına muvaffak olmuştur. Asker olmak üzere ailesi ile vedalaşmak amacıyla geldiği Yenihan'da başından geçenleri aktardığında babası gözyaşları içinde onu dinler ve: "Altı kız bir oğlan, şans talih böyle imiş. Ne diyelim, hep gidenler senin gibi. Seni evvela Allah'a sonra devlete ve millete emanet ederim. Allah hayırlı yolculuklar versin." diyerek kararını desteklemek

durumunda kalır. Hatıratın ana odağını bu önemli kararından sonraki hayatı oluşturmaktadır.¹¹

Seferberlik sebebiyle Dârülmuallemîn'i bırakarak gittiği İstanbul İhtiyat Namzetleri Talimgâhı ve Kartal Maltepe İstihkâm İhtiyat Zabıt Mektebi'nde geçirdiği hayatının önemli bir kısmını teşkil eden günlerin ayrıntısı satırlarında mevcuttur. Bilhassa Zabıt Mektebi'nde verilen dersler, hocalar, okul ortamı, günlerini nasıl geçirdikleri, neler yiyip içtikleri ayrıntılı şekilde yer almaktadır. İstanbul'da yaşadıklarına dair yazdıkları eski İstanbul'u bu açıdan gözümüzde canlandırmaya imkân verir niteliktedir. Hatıratta kaleme aldığı dönemin İstanbul semtleri arasında yer alan Fenerbahçe, Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy, Suadiye, Bostancı, Maltepe, Kartal, Pendik, Kayışdağı ve Gülsuyu aynı zamanda dönemin askerî eğitim alanları olarak öne çıkmaktadır. Askerlik hayatının odakta olduğu hatıratta, akran olan askerlerin dostluk ve kardeşliğini, kendilerinden büyük olan askerlerin ağabeyliğini yakından hissetmek mümkündür. Buradaki dersler içerisinde yer alan köprücülük eğitiminin yansımaları İstanbul Polonezköy başta olmak üzere Anadolu'nun bazı yerlerinde bilhassa asker sevkியatında kullanılmak için inşa ettikleri köprülerin inşa süreçlerindeki detaylı anlatımlarda görülebilir. Tüm bu eğitim devresinin neticesinde önce teğmen rütbesi¹² almış, ardından mezun olduğu taburuna "muvakkat muallim" olarak tayin edilmiştir. Burada aynı zamanda kumandan yardımcısıdır. Bu pozisyonuna istinaden tabura gelen 400 acemi erin 40'ı eğitim için emrine verilmiştir. Askerlikten terhisi 4 Kanunievvel 1334 / 4 Aralık 1918 tarihidir.¹³

Terhis sonrasında bir süre Yenihan'da ailesinin yanında kalmıştır. Bir müddet sonra Yenihan Askerlik Şubesi tarafından teşkil edilen gönüllü atlı piyade alayı 21. Tabur 3. Bölüğü'ne takım zabiti olarak tayin edilen Musa Kâzım, Sivas'taki İstihkâm Depo

11 *Hatırat*, 46-52.

12 *Hatırat*, 166.

13 *Hatırat*, 261-262.

Taburu'na iltihak emri geldiğinde buraya katılarak taburun 1. Bölük 1. Takım zabiti olmuştur. Bu görevle Sivas'tan Malatya'ya 200 asker sevk etmiştir. Daha sonra Tokat-Niksar ve Karadeniz bölgesinin bir kısmında Pontus-Rum çetelerini takip etmiştir. Bu vazifesini tamamlayıp Amasya'ya taburuna iltihak için geldiğinde taburun lağvedildiğini haber almış ve bu sebeple, kurulan Merkez Ordu'ya verilmiştir. Böylece yeni girdiği fırkanın istihkâm bölük kumandanı olarak önce Ankara'ya, oradan da Sakarya Meydan Muharebesi'ne katılması için emir almıştır.¹⁴ Böylece 24 Temmuz 1337/1921 tarihinde Ankara'ya gelmiştir. Burada genç Teğmen Musa Kâzım, düzenli ordunun 18. Fırkası'nda istihkâm bölüğü kumandan vekili olarak fırka emrine girmiştir. Bu fırkanın lağvından sonra ise 23. Fırka'ya dâhil olmuştur. Teğmen Musa Kâzım, emrindeki askerlerle birlikte Çaldağı, Duatepe gibi önemli mevkilerde askerî başarıların kazanılmasında önemli katkılar sağlamıştır.¹⁵ Savaş esnasındaki pozisyonu teğmen ve bölük kumandan vekili olarak 5. Bölük 1. Tabur zabitliğidir. 13 Eylül 1337/1921 tarihinde Yunanlıların Kartaltepe taarruzunda birkaç yerinden yara almıştır.¹⁶ Bu yaralar sebebiyle Ankara Cebeci Hastanesi'nde ameliyat edilmiş ancak tedavisinin tamamlanabilmesi için Kastamonu'ya bir çeşit fizik tedavi olan “elektrik-mihaniki tedavisi” için gönderilmiştir. Bu tedaviye çeşitli sebeplerle Kayseri ve Adana'da devam edilmiştir. Tedavinin ardından Sivas'a dönen Teğmen Musa Kâzım, 25 Haziran 1339/1923 tarihinde görülen lüzum üzerine askerlikten mâlûlen emekliye sevk edilmiştir. 1928 tarihinde İstiklâl Madalyası ile taltif edilmiştir.

14 Sakarya Meydan Muharebesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât*, II nci Cilt 5'nci Kısım 2 nci Kitap, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995, 191-282; *Sakarya Meydan Muharebesi Harp Tarihi Broşürü*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1997, 29-53.

15 Sakarya Meydan Muharebesi'nin üçüncü ve dördüncü safhalarına katılmıştır. Yunan mevzilerine karşı yapılan taarruz harekâtında bizatihi yer almıştır.

16 *Hatırat*, 368-370.

Sakarya Savaşı'nın canlı şahidi olarak yaşananları muharebe meydanından detaylarıyla aktaran Musa Kâzım Sakarya, zaferle olan inancını hep muhafaza etmiştir. Nitekim onun inancının gücünü: "Sakarya'nın bataklığına kendisini atarak kaçan ve boğulan Yunanlı Rum palikaryalılarından hediye kalan Sakarya Zaferi, Türk-İslâm tarihinde unutulmaz büyük zaferlerdendir. Ben de bu büyük zaferin unutulmaz bir hatırasını bu zafer günü olan 12/13 Polatlı civarı Kartaltepe'de Fırka 23, Alay 131, Tabur 2, Bölük 5, Birinci Takım zabiti olarak bu şanlı ve şerefli Kartaltepesi'nde bir kartal misali düşmanın tepesine konduğumuz, kudurmuş Yunanlıların son kurşunlarına hedef olarak aldığım bu kurşun izlerini vatan ve milletin ebedi yaşantısının hatırası için bir gül çiçeği olarak kabul ederim. Şan-şerefle dünyalar durdukça bu zaferimizin sembolü olan Sakarya ismi de evlatlarıma dünya malları değerinde bir soyadı olarak yadigarımdır." sözleri ortaya koymaktadır.¹⁷ 19 Ocak 1989 tarihinde Sivas'ta vefat etmiştir. Orada medfundur.

2- HATIRATIN MUHTEVASI

Hatıratın bizzat Sakarya Meydan Muharebesi Gazisi Musa Kâzım Sakarya tarafından kaleme alındığını gösteren en önemli ibare ilk sayfada şu şekilde yer almaktadır:

Ben, Sivas Camii-i Kebir Mahallesi'nden Karahisaroğulları'ndan Hacı Kadı namıyla maruf Mehmed Sabri Efendi oğlu, Hüseyin Avni Efendi oğlu Musa Kâzım Sakarya. Mektep ve talebelik çağımdan itibaren Birinci Cihan Harbi ve İstiklâl Savaşı'mızın devamı müddetince geçen askerlik hatıralarımı 1315 doğumlu 78 senelik bir ihtiyar kafası ile bugüne kadar devam eden mukaddes vatanî hizmetlerimde başımdan gelip geçen acı ve tatlı hatıralarımı,

¹⁷ *Hatırat*, 385-386.

benden sonra sağ kalan torunlarıma ebedî bir hatıra olmak üzere (bi-iznillâh) kaleme alıyorum.¹⁸

Musa Kâzım Sakarya, 78 yaşında iken 20 Aralık 1976 tarihinde bu satırları yazmaya başlamıştır. Hatıratı yazma gerekçesini ise kendisinin vefatından sonra ardında kalan torunlarına ebedî bir hatıra bırakmak şeklinde ifade etmiştir. Yine bu satırlar, hatıratın hangi dönemi kapsadığını bize göstermektedir. Buna göre Musa Kâzım Sakarya'nın mektep ve talebelik dönemi, Birinci Cihan Harbi¹⁹ ve İstiklâl Savaşı süresince yaşadıkları, hatıratın ana omurgasını oluşturmaktadır. Bununla birlikte belki de başlarken yazmayı hedeflediği kapsam yazdığı süre zarfında değişiklik göstermiş, burada ifade ettiğinden farklı konuları da hatıratı dâhil etmiştir. 13 Eylül 1922 tarihinde Sakarya Savaşı'nda aldığı yaraların tedavisi için uzun süre hastanede yatmıştır. Ardından Sivas'a dönmüş ve mâlûl gazi olduğu için bir süre sonra askerlikten emekli edilmiştir. Bundan sonraki hayatında Sivas'ta yaşadıkları, belediyede yaptığı tahsildarlık vazifesi ve aile hayatına dair bazı konular, meseleler dikkati çekmektedir. Bununla birlikte bu hatıratın muhtevası Musa Kâzım Sakarya'nın başarılı bir talebe olarak Sivas'ta yatılı okuduğu Dârulmuallimîn'den 1332/1916 tarihinde henüz kendisine bir tebligat gelmeden “onbeşli olarak” İstanbul'a gelişi ve askerlik hayatı şeklinde özetlenebilir. Bu itibarla hatırat, askerlik dönemi ve askerlik sonrası dönem şeklinde iki bölüm olarak değerlendirilebilir.

Musa Kâzım Sakarya, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin genç şahitlerinden olmakla birlikte mâlûl olduktan sonraki süreçte yaşanan toplumsal değişim ve dönüşüme dair sosyal hayat üzerinden örnekler aktarmamış, mâlûliyet sonrası tedavi dönemine, Sivas'ta memuriyete intikaline ve sonrasında kendi aile hayatına dair hatıralara yer vermiştir. Bu döneme dair yazdıklarında ailenin

18 *Hatırat*, giriş.

19 Musa Kâzım Sakarya Birinci Cihan Harbi'ne asker olarak iştirak etmemiştir.

geçim sorumluluğunu üstlenmesi, iki kız kardeşini okutması, Edirne ve İzmir’de öğretmen okulunda okurken onlara destek olması, önemli ve dikkat çekici bilgiler arasında zikredilmelidir.

Hatıratın Sivas tarihine katkı yapacak birçok tarafı olduğunu da belirtmek gerekir. Şehrin geçirdiği değişimi bu satırlardan takip edebilmek mümkündür. Sivas’ın şehir yapısı, artık adı bile hatırlanmayan hanları, çarşıları, Yenihan’ın ve Çırçır’ın sosyal hayatı, ekonomik durumu, insanları, toplum yapısı, Çerkes düğünleri, oyunları, yemekleri ve âdetleri canlı tasvirlerle önümüze serilmektedir. Hatıratta sadece Sivas hakkında değil, bir asker olarak vazife yaptığı yerler hakkında da kısmi bilgilere rastlıyoruz. Bunlar arasında Sivas’tan Malatya’ya istihkâm subayı olarak 200 asker teslim etme görevinin kendisine verilmesi sonucu üstlendiği zorlu vazife en dikkat çekici olanıdır. Bu görevi sırasında Sivas’tan Malatya’ya kadar nerelerde konakladıkları, uğrak yerleri, ne yiyip ne içtikleri, gittikleri yerin hatırlı insanlarıyla görüşmeleri, karşısına çıkan problemlere çözüm arama yolları da ilgi çekici ve sürükleyicidir. Sadece tahkiye olarak anlaşılmaması gereken bu satırlarda aynı zamanda bu coğrafyanın sahip olduğu insan zenginliği de dikkati çekmektedir. Yine, maddi imkânsızlıklar içindeki Anadolu insanının, seferberliğin getirdiği zorluklara rağmen gönül zenginliğinin örnekleri de görülmektedir.

Metin içerisinde Musa Kâzım Sakarya’nın İstihkâm Zabıt Namzetleri Mektebi’nden aldığı şehadetname mevcuttur.²⁰ Bunun dışında cephede aldığı yaralar akabinde aldığı tedavileri ve bu süreci gösteren kendisi tarafından çizilmiş bir tablo vardır.²¹ Ayrıca 2 adet dilekçe kopyası ve Sakarya Savaşı’nda bulundukları

20 İhtiyat Zabıt Namzeti hakkında bilgi için bk. Mesut Uyar: “İhtiyat Zabıt Namzedi Olmak...”, *Çanakkale 1915* 4/16 (Haziran 2013), 22-26; Mehmet Beşikçi, “İhtiyat Zâbitinden Yedek Subaya: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 13 (Güz 2011), 45-89.

21 *Hatırat*, 506.

mevziyi gösteren, kendisinin çizdiği bir şekil bulunmaktadır. Fotoğraf mevcut değildir.

3- HATIRATIN DİL VE ÜSLUP ÖZELLİKLERİ

Hatıratın 1976 tarihinde yazımına başlanmıştır ancak ne zaman tamamlandığına dair tam bir tarih bilgisi mevcut değildir. Defterin son sayfalarından, Ocak 1979 tarihinde hatıratın henüz tamamlanmadığı anlaşılmaktadır. Hatıratın yazılmaya başlandığı tarih 20 Aralık 1976 olduğuna göre yaklaşık iki sene süren bir gayret neticesinde bu hatıratın tamamlandığını söylemek mümkündür. Hatırat, küçük boy bir defterin sayfaları üzerinden değerlendirildiğinde 543 sayfadan müteşekkildir. Metnin 37., 38., 145., 146., 389. ve 390. sayfaları mevcut değildir. Rumi tarih kullanılmış, Latin harfleriyle yazılmıştır. Satırlar düzgün ve okunaklı bir el yazısıyla kaleme alınmıştır. Düzenli bir paragraf kullanımı yoktur; yazı dili sade ve anlaşılırdır. Okunan nüsha, hatıratın aslı olmayıp fotokopinin fotokopisidir. Aslının nerede olduğu belli değildir. Bu sebeple fotokopinin bazı kısımları siliktir ve özellikle satır sonlarındaki bazı kelimeler tam okunamamaktadır. Hatıratın yazarı Abaza, Kaberte ve Kumuk Çerkes dillerini bildiği için konunun akışına göre bazı kısa Çerkesçe ifade ve cümleler vardır. Osmanlıca kelimeler veya terkipler dikkat çekmektedir: *Makarr-ı hükümet, ser-tahsildar, bilmüşavere, ciğergâh, aşarcılık, defaatle, ulûm-i diniyye, mubassır, meccani, müdür-i sâni, habîşkâri, bâ-istidâ, muamelat-ı resmîyye, kıta-i muntazıra, numune-i imtisal, sabitülkadem, alelusûl, bilâfasıla, dairenmadar, hareket-ı talimiye, germ u serd, sevkulceyş, tahassüngâh, maalmemnun, varid-i hatır, harekât-ı teneffüsiyye, teleyyün etmek, zaifülbünye, icad-gerde, evrak-ı müsbite, tıgteber, zafiyet-i umumiye, muayene-i umumiye, temdid-i tebdil, silk-i askeri, yegan yegan* bunlara örnek olarak verilebilir.

Üslup açısından hatırata bakıldığında ise yazı dilinde Sivas ağızı bariz şekilde görülmektedir. Bazı kelimelerde de söyleniş farklılıkları vardır. Metnin genelinde çok uzun cümle kullanılır.

ması sebebiyle anlatım bozuklukları vardır. Ancak bu ifadeler okuyucunun anlayabilmesi ve akıcılığı bozmamak için metin içinde bu şekilde verilmeyerek, günümüzdeki kullanımı ile yazılmıştır. Gerekli görülen kelimeler için dipnot verilmiştir. Bununla birlikte orijinal bazı terkipler ana metinde korunmuştur. Metin, yazarı tarafından temize çekilmemiştir. Bazı yerlerde karalamalar mevcuttur. Yazarın ifadesine göre 1. ve 308. sayfalar arası kendisi tarafından bir defa gözden geçirilmiştir. Ancak diğer sayfalar için bu söz konusu değildir. Musa Kâzım Sakarya tarafından 94. sayfaya kadar sayı verilerek başlık kullanılmıştır. Bu başlıklar konu değişimlerini işaret etmektedir. Yazmaya başlarken her başlık numarasından sonra yazar tarafından uygun görülen bir başlık tercih edilmişse de bunun metindeki tüm numaralandırmalar için geçerli olduğu söylenemez. Bazı yerlerde sadece sıra sayısı olup yanında bir başlık yoktur. Burada bir konu değişimi olduğu metnin gelişinden anlaşılabilmektedir. Metnin şekillenmesinde diyalogların önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple tırnak işareti çokça kullanılmıştır. Bu konuşmalarda detaylar dikkati çekmektedir.

4- HATIRATIN MEKÂNLARI

Hatırat, Musa Kâzım Sakarya tarafından 78 yaşında iken kaleme alınsa da hayatının tümünü içine aldığı söylenemez. Hayatının çocukluk ve gençlik kısımlarını daha ağırlıklı yazmış olan Musa Kâzım Sakarya, orta ve ileri yaşa dair yaşadıklarını neredeyse hiç kaleme almamıştır. Bu yüzden hatıratın mekânlarını bu sınırlılık içerisinde değerlendirmek gerekir. Metinde adı geçen ve Musa Kâzım Sakarya'nın bir şekilde yolunun düştüğü veya eğitimi, vazifesi icabı bulunduğu yer isimleri şunlardır: Şarkışla (3 yaşına kadar kaldığı yer), Yenihan (Yıldızeli), Çırçır (Çerkes annenin köyü), Yavı (Çerkes Kumuk köyü), Sivas (Sultânî Mektebi ve Dârulmuallimîn), İstanbul (İhtiyat Zabit Namzetleri Talimgâhı ve Kartal Maltepe İstihkâm İhtiyat Zabit Mektebi), Kayseri, Malatya,

Kastamonu, Samsun, Ankara, Adana, İzmir, Edirne, Tokat-Niksar, Ankara-Polatlı Kartaltepe Mevkii (Sakarya Meydan Savaşı).

Gazi olarak “Sakarya” soyadını almasına sebep olan yaralanma, Sakarya Meydan Muharebesi Kartaltepe mevkiinde vuku bulmuştur. Yunan kuvvetlerinin açtığı ateşle vücudunun dört yerinden (el, boğaz, koltuk, bacak) yaralanan Teğmen Musa Kâzım, Ankara Cebeci Hastanesi’nde yapılan ameliyatın ardından tedavi için Kastamonu’ya sevk edilmiştir. Aldığı yaralar ölümcül olmamakla birlikte damarlarının büzülmesi sebebiyle uzun süreli “elektrik-mihaniki”, yani bir çeşit fizik tedavi görmüştür. Bunun için ilk sevk yeri olan Kastamonu’da bir süre kaldıktan sonra İnebolu’ya giderek bir Rus vapuru ile Samsun’a geçmiş ve sonra bu tedavinin Kayseri’deki hastanede bulunması sebebiyle bir süre burada kalmış, ardından Adana’da tedavisine devam edilmiştir. Bu tedavi sürecinin ardından Sivas’a döndüğünde geçim sıkıntısı sebebiyle Sivas Belediyesi’nde memuriyet hayatına başlamıştır.²²

Hatıratında aile hayatına dönük, hayat meşgalesini anlatan ve yeni hayatına adapte olma sürecine işaret eden satırlar da toplumsal tarih açısından dikkate değerdir. Bundan başka Sivas şehir tarihine sosyal, ekonomik açıdan katkı sağlayan, dahası eğitim kurumları ve eğitim tarihi açısından da önemli bilgiler veren hatıratın satır aralarında kayda değer bilgilere rastlanmaktadır. Bilhassa Sivas şehir tarihi çalışmalarında şehrin değişen çehresine dair yapılacak değerlendirmelerde şehrin bugün kaybolan mekânları da bu satırlarda görülebilir. Hatıratı adı geçen hanlar Hamam Han, Nazifoğlu Hanı, Karaahmetoğlu Hanı, Hamamcıoğlu Hanı, Ömer Efendi Hanı, Şeyihoğlu Hanı, arabacı hanları olarak Boyacı Han ve Kolağası Hanı şeklinde sıralanabilir. Sivas tarihine dair metin arasında geçen bilgiler hanlarla sınırlı değildir. Okuduğu Sultânî Mektep ve Dârulmuallimîn üzerinden Sivas’ta eğitim hayatına dair bilgi sahibi olunabildiği gibi mâlûl gazi olduktan sonra vazife

22 *Hatırat*, 511-521.

yaptığı belediye tahsildarlık vazifesi sebebiyle şehrin cadde, sokak ve çarşıları hakkında da dönemin bilgisi edinilebilir.

Yine, kendisinin asker sevkıyatı sebebiyle 200 askerle Sivas'tan Malatya'ya doğru izlediği güzergâhta konakladıkları menziller hakkında verdiği bilgiler de çok değerlidir. Bu menziller şu şekildedir: 1. Kardeşler'de Kör Tuzla Hanı, 2. Ulaş Ermeni Köyü, 3. Tecer Hanı, 4. Delik Taş, 5. Kangal Kazası, 6. Alacahan, 7. Hekimhan, 8. Hasan Çelebi, 9. Hasan Badırık, 10. Eski Malatya, 11. Yeni Malatya.²³ Bu askerlerin Malatya'ya tesliminden sonra taburuna katılmak üzere yola çıktıklarında ise takip ettikleri yol güzergâhı şu şekildedir: 1. Yıldızhanı, 2. Yenihan Kazası, 3. Çamlıbel İhsaniye Çerkes Köyü, 4. Artova Nahiyesi, 5. Tokat.²⁴

5- HATIRATTA GEÇEN KİŞİLER

Hatıratta çok sayıda isim hakkında kimi zaman detaylı kimi zaman sathi bilgilere şahit oluyoruz. Ancak bunların biyografik bilgiler olduğunu söylemek doğru değildir. Kişilere dair bir tasnif yapmak için 5 başlık oluşturulabilir:

a. Aile Çevresi

Hatıratın, Musa Kâzım Sakarya'nın geniş bir aileye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Amcası Tahsin ve Nuri efendilerin hayatında önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Çerkes üvey annesinin küçükken kendisine ve kardeşlerine layıkıyla annelik yaptığına sıkça işaret etmektedir. Bu vesile ile Çerkes âdetleri, gelenekleri, oyunları, düğünleri, yemekleri, kıyafetleri ve dilleri üzerine hatıratın epey bilgi sahibi olunabilir. Ayrıca altı kardeşinden ve ailenin diğer büyüklerinden ve karısından, çocuklarının bazılarında kısa kısa da olsa bahsetmektedir.

---

²³ *Hatırat*, 111.

²⁴ *Hatırat*, 122.

b. Hocaları ve Arkadaşları

Musa Kâzım Sakarya'nın ilk gittiği mektep olan Yenihan İbtidai Mektebi'nde ilk muallimi ilmihâl, kıraat, hesap dersleri veren Kara Hoca'dır. Cami kayyumu olan Hüseyin Hoca Kur'ân-ı Kerim ve tecvit için; nüfus memuru olan Sabri Efendi ise yazı yazma, imla, el işleri için dersine girmiştir. Türkçe dil dersine adını hatırlamadığı bir hükûmet memuru gelmiştir.²⁵ Yenihan'daki Rüşdiye Mektebi'nde hesap, hendese, Fransızca, yazı yazma derslerini Sofuhocazâdelerden Hamdi Bey okutmuştur. İbtidai mektebin hocalarından bazıları rüşdiye mektebinde ulûm-i diniyye, Kur'an, tecvit ve resim derslerini vermiştir. Rüşdiye'den mezun olduktan sonra Sivas Sultânî Mektebi'ne ücretli yatılı olarak kaydı yapılmıştır. Buradaki mektep müdürü Sait Efendi Hoca'dır. Sınıf mevcudu 64 kişidir. Burada Arabi ve Farisî derslerinin muallimi Hacı Ziya Efendi'dir. Bu mektepte başka bir hocadan bahsetmez. Sivas Dârulmuallimîn'de ise hiçbir hocanın ismi geçmemektedir. Sadece sınıfta birincilik için çekiştikleri arkadaşlarından bahsetmiştir. Ancak başarılı gidişatına rağmen okulu tamamlayamadan seferberlik için yola çıkmıştır. İstanbul İhtiyat Zabit Mektebi'ne gelindiğinde farklı dersler ve farklı hocalar ile karşılaşır. Alman Binbaşı Hofman, Tahrip Muallimi Mülâzım-ı Evvel Ahmet Bey, Topografya Muallimi Mülâzım-ı Evvel Ahmet İzzet Bey, Köprücülük Muallimi Mülâzım-ı Evvel Kayserili Mehmet Emin Bey, Yol Ordugâh Muallimi Mülâzım-ı Evvel Kadri Bey, Binicilik Muallimi Mehmet Haşım bin Ali Efendi, Proje Muallimi Mülâzım-ı Evvel Ahmet Bey, Pürüzoktar(?) Muallimi ismini hatırlayamadığı bir kaymakam bey, Piyade Nazariyat ve Ameliyat Muallimi Alman Zabiti Müller bu okuldaki muallimler olarak ismi geçenlerdir.²⁶

İbtidai mektepte birlikte olduğu arkadaşlarının adlarını, hatıratı yazdığı yaşı dikkate alındığında berrak bir hafıza ile kaleme alan Musa Kâzım Sakarya'nın, bu dönemde 14 arkadaşı olmuştur.

²⁵ *Hatırat*, 18.

²⁶ *Hatırat*, 124-125.

Bunların isimlerini yazmıştır.²⁷ Dârulmuallimîn'deki arkadaşlarından ise sitayişle bahseder. Seferberlik için yola çıktığı gruptaki arkadaşlarının bazıları da bir ömür boyu dostu olan isimlerdir. Kendisi ile birlikte İhtiyat Zabit Mektebi'nde dostlukları ile ünlenen bu üç kişiye “üç kardeşler” adı konulur.²⁸ Bu üç kardeşler, Musa Kâzım, Abdurrahman ve Mahmut Nedim efendilerdir. Bu üç isme sonradan yaşça büyük olan Mühendis Hilmi Efendi de katılmıştır.

c. Komutanları

Hatıratta Musa Kâzım Sakarya'nın bahsettiği, yaşadığı hadiselerde adı geçen kişiler şunlardır: Bölük Komutanı Yüzbaşı Hikmet Bey (İstanbul İstihkâm Zabit Namzetleri Talimgâhı'ndan), Adanalı Ferit Celal Bey,²⁹ Misafirhane Kumandanı Galip Bey,³⁰ Yüzbaşı Tevfik Bey,³¹ Binbaşı Şerafeddin Bey,³² Yüzbaşı Mehmet Ali Bey, Yüzbaşı Nimet Bey (istihkâm bölük kumandanı), Yüzbaşı Halim Bey, Sakallı Nurettin Paşa. Komutanları ile olan münasebetinin vazifeşinaslığına mukabil geliştiği ve karşılıklı güven duygusuna dayalı olduğu görülür. Ayrıca hatıratda da geçtiği üzere Musa Kâzım Sakarya'nın, kendisine verilen her türlü mesuliyeti bihakkın yerine getirdiğine dair inanç, komutanları tarafından da açıkça beyan edilmiştir. Maltepe İstihkâm Depo Taburu'nda muallim olarak kalmasını sağlayan sorumluluk bilinci aşağıdaki satırlardan da anlaşılabilir:

Tabur kumandanı kıdemli Binbaşı Şerafeddin Bey şöyle dedi: “Oğlum Kâzım Bey, taburumda bulunduğunuz o kısa müddet içinde genç arkadaşların arasında seni hepsinden doğru ve vazifeşinas buldum. Taburumuzda senin gibi bir

²⁷ *Hatırat*, 18.

²⁸ *Hatırat*, 70.

²⁹ *Hatırat*, 102.

³⁰ *Hatırat*, 106.

³¹ *Hatırat*, 115-118.

³² *Hatırat*, 165.

gence ihtiyacımızın olduğunu Harbiye Nezaretine bildirdim ve, ‘Emir gelirse inşallah bu delikanlıyı alalım.’ diye bölük kumandanlarımla senin için konuştum. Onlar da senin hem mektepten hem de yirmi günlük tettebbuatta bulunduğumuz günlerden tavır ve hareketini iyi karşılamışlar.³³

Burada yer alan görüşler bir komutana ait olmakla beraber Musa Kâzım Sakarya’nın askerlik müddeti zarfında komutanları tarafından çok defa övgüye layık görüldüğü, ancak ne olursa olsun vazifesinde gevşeklik göstermediği dikkat çekmektedir.

d. Askerî ve Siyasi Şahsiyetler

Musa Kâzım Sakarya’nın henüz öğrencilik günlerini anlattığı kısımlarda ismi geçen üç kişi; Musa Kâzım Sakarya’nın Sivas’ta talebeyken ve İstanbul İstihkâm Zabit Namzetleri Talimgâhı’nda bir talim esnasında gördüğü şahıslardır. Enver Paşa, henüz öğren-ciye yüz yüze geldiği ilk maruf isimdir. Enver Paşa ile iki kez karşılaşmıştır.³⁴ Bunlardan ilki Paşa’nın Sivas Dârulmuallimîn’i ziyaretinde, ikincisi ise İstanbul’da bir talim sırasında. Buradaki karşılaşmada talim esnasında küçük bir kazanın da yaşanması vesilesiyle Enver Paşa ile mülaki olur ve Paşa’nın takdirini kazanır.³⁵ Kendisinin yukarıda saymış olduğum hasletlerinden azim ve gayreti Enver Paşa’nın da dikkatini çekmiştir. Diğer iki isim ise Sultan Reşad³⁶ ve Alman İmparatoru II. Wilhelm’dır.³⁷ Bu isimleri de Enver Paşa ile beraber talimgâhtaki teftiş esnasında görür. Hatıratıta bu isimlerden başka bugün hakkında derinlemesine bilgi sahibi olamayacağımız birçok rütbeli/rütbesiz askerin adı geçmektedir. Mustafa Kemal ve İsmet İnönü başta olmak üzere vatanın müdafaası için mücadele eden komutanlardan övgü ve

³³ *Hatırat*, 173.

³⁴ *Hatırat*, 60-61.

³⁵ *Hatırat*, 94-98.

³⁶ *Hatırat*, 92.

³⁷ *Hatırat*, 92.